

A német nyelvszigetek változásai a Dél-Dunántúlon¹

BOTTLIK ZSOLT²

Zusammenfassung

Umwandlung der deutschen Sprachinseln in Südtransdanubien

Die wissenschaftliche Basis dieses Aufsatzes bildet der zweite Teil einer größeren Forschungsarbeit, die die Abgrenzung der Sprachinseln der Ungarndeutschen erzielt. Sowohl der Aufbau als auch die angewandten Methoden folgen den bereits erschienenen Publikationen des Autors (BOTTLIK 2001). Das Ziel dieser umfassenden Forschung ist die Untersuchung der Entwicklung von deutschen Siedlungsgebieten, ihre Umstrukturierung und deren räumliche Konsequenzen, dargestellt durch kartographische und statistische Methoden. Die Zielgruppe der Untersuchung bildet die deutsche Minderheit auf dem heutigen Gebiet von Ungarn. Die grundlegende Hypothese der Forschung ist das, dass der Anteilverlust bei den in relativ kompakten Block lebenden Minderheitsgruppen am geringsten ist. Außerdem wirkt der Assimilationsdruck auch dort weniger, wo die in der Diaspora lebende Minderheit in ihrem Ort eine absolute, oder relative Mehrheit bildet. Die oben erwähnte Abgrenzung der Blöcke wurde mit Hilfe des Nachbarschaftsindexes erstellt. Der Index wurde durch den Durchschnitt der Anteilszahlen geschaffen, die für die Siedlungen und ihre Nachbarschaften charakteristisch waren. Man kann den sogenannten Hoover-Index als eine weitere statistische Methode zur Darstellung der Segregation anwenden. Mit Hilfe dieses Indizes lassen sich Phasen der Bildung ethnischer Blöcke beschreiben. Aufgrund dieser Untersuchungen (s. Tabellen, Abbildungen, Karte) ist festzustellen, daß der Assimilationsprozess weniger im südlichen, und westlichen Teil des ethnischen Blocks und in den größeren Gemeinschaften der Diaspora wirkte. Gleichzeitig muß man darauf hinweisen, daß spontane und gewaltsame Prozesse von einem Tag zum anderen die Raumstruktur einer Nation verändern können. Eine der wichtigsten Forschungsaufgaben ist die genaue Analyse dieser Prozesse.

Bevezetés

Az etnikai földrajzi kutatások hazánkban a II. világháborút követő 40 éves szünetelés után az 1990-es években éledtek újjá. A rendszerváltás után egyre több olyan munka jelenik meg hazánkban, amely különböző etnikumok, főként a határon túli magyarok, valamint a hazai romák térszerkezetének változásait mutatja be.

A történelem során – főként a történelmi Magyarország területét tekintve – már évszázadok óta éltek együtt különböző etnikumok a magyarokkal, hol békében, hol ellentétben. E nemzeti kisebbségek jelenlétének és életkörülményeinek sajátosságai a mai Magyarországon is nyomon követhetők,

¹ A tanulmány a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával készült.

² MTA Földrajztudományi Kutatóintézet 1112 Budapest, Budaörsi út 45.

jöllehet erről a magyar közvélemény tapasztalatunk szerint keveset tud. Az ezzel kapcsolatos információhiány fordította figyelmünket a hazai kisebbségek felé, amelyek közül nemcsak 200 ezres lélekszámaival, hanem viszonylag nagy területen való jelenlétével és gazdasági súlyával is kitűnik a *németség* (DIE DONAUSCHWABEN, 1989).

A német kisebbség az egyetlen, amelyik – leszámítva a II. világháborút követő eseményeket – viszonylagos békében, majdhogynem szimbiózisban élt a magyarsággal, és amely mindig lojális volt az országhoz. Nem hanyagolható el az a tény, hogy a történelem során Közép-, ill. Kelet-Európa területére került nagy számú németiség képviselői ma már csak Magyarországon élnek még jelentősebb számban, sőt 1990 óta nemzeti öntudatuk újbóli ébredését is tapasztalhatjuk.

A német etnikum néhány sajátossága

Szent István királyunk uralkodása óta van tudomásunk kisebb-nagyobb német etnikai csoportokról, amelyek nagyban hozzájárultak az ország gazdasági, kulturális és társadalmi viszonyainak alakításához (PAIKERT, G. C. 1967).

Számottevő német népesség a 18. sz.-ban, főként szervezett telepítések eredményeként került a mai Magyarország területére. Letelepedésük korabeli célterülete elsősorban a D-i országrész elnéptelenedett térségei, Bácska, Bánát, valamint a Tolnai- és a Baranyai-dombság, ill. a Dunántúli-középhegység voltak. Ezzel nem csak a már korábban megindult etnikai sokszínűség fokozódott, hanem Európa két gazdaságilag különböző fejlettségi szintjén álló területének képviselői kerültek közvetlen kapcsolatba, egymás mellett békésen élve a mindennapi életben (SCHIDLER, T. 1956).

Bár a 20. sz. 20-as–30-as éveiben jelentek meg a hazai németiséggel foglalkozó művek (JEKEL, P. 1928; ISBERT, O. A. 1931), a II. világháború eseményei, ill. az azt követő kollektív felelősség alapján történt sajnálatos kitelepítések miatt ezeket nem követték újabb kutatások. A 70-es években ugyan voltak próbálkozások e tárgykörben, pl. a néprajz, szociológia, ill. történeti földrajz területén, ugyanakkor etnikai földrajzi vizsgálatok e tárgyban mindezülig nem indultak.

A németiség a Kárpát-medencében nemcsak a többi nemzetiségtől különbözik, hanem településterületük által meghatározható csoportjaik között is lényeges differenciákat találhatunk. Emellett nemcsak etnikai, hanem gazdasági, politikai és nemzetiségi értelemben sem alkotnak történelmileg kialakult tartós közösséget (BELLÉR B. 1981).

A német nemzetiségi lét legtöbb ismérve a történelem során hiánytalanul csupán az erdélyi szászoknál figyelhető meg. Legkevésbé zárt csoportjaik pedig a Dunántúli-középhegység, valamint a jelenleg vizsgált területen találhatóak. Az itt élők a 18. sz.-i nagy „Schwabenzug” korai szakaszában főleg spontán, kisebb részt egyházi, nagyobb részt földesúri telepítések során kerültek a célterületre.

További fontos ismérv, hogy a német falvak nem alkotnak szinte semmilyen gazdasági közösséget. Így – amellet, hogy településterületük csak némely esetben képez természetföldrajzilag egységet (pl. Dunántúli-középhegységben) – döntően paraszti társadalmuk közös csoporttudata sem alakulhatott ki (SEEWANN, G. 1992).

A rendelkezésre álló források alapján megállapítható, hogy a németek településterülete a 18. sz.-i telepítések során a Dél-Dunántúlon is kialakult, amely a 19. sz. utolsó harmadától rendszeresen beinduló népszámlálások idejéig nem változott jelentősen.

Adatbázis

A németiséggel kapcsolatos vizsgálatok alapadatait azok a statisztikai táblázatok jelentik, amelyek már 1880-tól községi szinten jelzik a lakosság anyanyelv szerinti megoszlását, így gyakorlatilag kiindulópontul szolgálnak a kutatáshoz. Vizsgálatom másik bázisaként nem a legutóbbi, 1990-es anyanyelvi adatokat használtam, hanem a 10 évvel azt megelőző, 1980-as népszámlálás minősített adatbázisát. A népszámlálás nemzetiségekre vonatkozó adatainak érdekessége volt, hogy a lakosság saját bevallása mellett a községi tanács minősítése, származás és nyelvtudási ismérvek alapján is nyilvántartásba vették a nemzetiségeket. Ez a módszer kétségtelenül vitatható, és csak a községekben kivitelezhető (ezért a vizsgálat a városokban a saját bevallás alapján közölt adatokon alapult), azonban ebben az esetben valósabb képet mutathatunk a vizsgált térség nemzetiségeiről is (HOÓZ I. 1975). Bizonyosság erre a saját bevallás alapján készült adatsor és a fent említett tanácsai minősítés közötti eltérés, többnyire az utóbbi javára. Ebben a kérdésben is érdekes lesz hasonló szempontok szerint megvizsgálni a legfrissebb, 2001-es adatsorokat.

Célkitűzés

Egy etnikum térszerkezetét, ill. annak változásait döntően *három tényező* alakítja ki. Egyrészt reprodukciós képessége, azaz demográfiai szempontból a vizsgált nemzetiség *természetes szaporodási sajátosságai*. Rendkívül fontos a *migráció*, amely a vizsgált nemzetiséget erősítve irányulhat az adott nemzetiség által lakott célterület felé, ill. a nemzetiségek településterületére áramló más etnikumú népesség lazíthatja föl az esetleges kompakt nemzetiségi tömböket. Emellett igen nagy hatása van az *asszimilációnak*, amely bizonyos határig természetes módon hatással van majd mindegyik nemzeti kisebbségi csoportra (KOC SIS K. 1995).

Jelen tanulmány lényegében egy nagyobb vizsgálat második része, amely a hazai németiség területi kiterjedését próbálja meghatározni. Közvetlen előzményként mind fölépítésében, mind pedig módszertanában e sorok szerzőjének egy korábbi tanulmányát kell megemlíteni (BOTTLIK ZS. 2001). A mostani közlemény célja: lehatárolni azokat a településterületeket, nyelvszigeteket, ahol a német anyanyelvű lakosok jelenléte a mai ország területén tömbszerűen fogható föl, ill. a nyelvszigetek változásainak bemutatása, amelyek alapját képezhetik a további kutatásoknak, összehasonlítva a nemzetiségi lét különbségeit a szórványhelyzetben lévőkkel szemben, a német anyanyelvűek által lakott térségek között.

A kutatás kiindulópontja az a feltételezés, hogy az asszimilációs nyomás legkevésbé a tömbökben élő kisebbségeknél, valamint azokban a szórványokban figyelhető meg, ahol a németek nagyobb közösséget és/vagy relatív, ill. abszolút többséget alkotnak, következésképpen a kisebbségben élő lakosoknak kultúrájuk további ápolására leginkább ezeken a területeken van esélyük.

A vizsgált terület lényegében a hazai németiség legismertebb, legnagyobb kiterjedésű területére, a Dél-Dunántúl két megyéjére, Tolnára és Baranyára terjed ki. Ezen belül a kutatási célnak megfelelően azokat a területeket kellett lehatárolni, ahol a dél-

dunántúli térség német anyanyelvű lakosságának térszerkezete leginkább mutatja a tömbösödés jeleit. Kompakt tömbökről, ahol egyébként az asszimiláció mértéke is nyilvánvalóan kisebb, akkor beszélhetünk, ha a területen élők összessége, ill. jelentős többsége egy nemzetiséghez tartozik (pl. a székelyföldi magyarok, vagy a koszovói albánok esetében). Jóval nehezebb a helyzet akkor, amikor a kisebbségi helyzetben lévő lakosság településterületén más népeiséggel él együtt (mint esetünkben).

Módszerek

Szomszédsági mutató

E fent említett lehatárolást a *szomszédsági mutató* (N_{idx}) segítségével végeztem el, amely mutatót a települések német anyanyelvű lakosságának arányszámának alapján állítottam elő. Az ún. szomszédsági mátrixban a megfigyelési egységek szomszédainak aránya látható. A mutató kialakításakor lényegében azokat az arányszámokat átlagoltam, amelyek a településeket, ill. szomszédait jellemezték. Ezután a településekhez tartozó arányszámokat kategóriánként térképre vittem.

Ez a modell lényegében az egy tömbben élő németeket hivatott ábrázolni, hiszen a magasabb értékekkel azok a települések rendelkeznek, amelyek szomszédjaiban is magas a német anyanyelvű lakosság aránya.

$$N_{idx} = \frac{X + X_1 + X_2 + \dots + X_n}{n}$$

ahol X = az adott településen élő német anyanyelvűek aránya, $X_{1...n}$ = az adott település szomszédjaiban élő német anyanyelvűek aránya, n = az adott település szomszédainak száma.

Jóllehet, a célterület csupán két mai megyére terjed ki, meg kell említeni két további szempontot, amelyek befolyásolják a mutató által adott eredményt. A vizsgált szomszédsági hatás ugyanis nyilvánvalóan nem áll meg a megyehatároknál, így Tolna esetében a megyével határos Fejér, ill. Somogy, Baranya esetében pedig a Somogy megyéhez tartozó szomszédos településeinek értéke is megjelenik a szomszédsági mátrixban.

Ugyanez vonatkozik az 1880-ban még Baranya megyéhez, ma azonban már Horvátországhoz tartozó néhány falu esetére is, az ún. Baranyai-háromszögben. Ugyanakkor a mátrix nem tartalmazza a vizsgált területtel érintkező, ám attól nagyobb folyókkal (Dráva, Duna) elválasztott, már Bács-Kiskun megyében, ill. Horvátországban fekvő települések hatását.

Hoover-index

A szegregáció vizsgálatának egy másik statisztikai eszköze lehet az ún. *Hoover-index* (H), amely az etnikai tömbösödés folyamatainak egyes fázisait, valamint

a szórvány helyzet állapotát közelítőleg meghatározó jelzőszám. (FARKAS GY. 1996; SIKOS T. T. szerk. 1984; NORDCLIFF, G. B. 1981). A mutató maximális értéke (100) azt jelzi, hogy a két összevetett jelenség két, vagy több teljesen elkülönülő térségben található, vagyis a szegregáció teljes. Ez esetünkben azt jelenti, hogy a két etnikum elkülönülő tömbbe tömörült, és a szórvány helyzetben lévő közösségek részaránya és súlya elenyésző. Az index kiszámítása a következőképpen történik:

$$H = \sum |a_i - b_i| / 2,$$

ahol, $0 \leq H < 100$; $\sum a_i = 100$ és $\sum b_i = 100$, továbbá a_i = az adott település német anyanyelvűinek %-os aránya a vizsgált terület német anyanyelvű lakosaiból, b_i = az adott település magyar anyanyelvűinek %-os aránya a vizsgált terület magyar anyanyelvű lakosaiból.

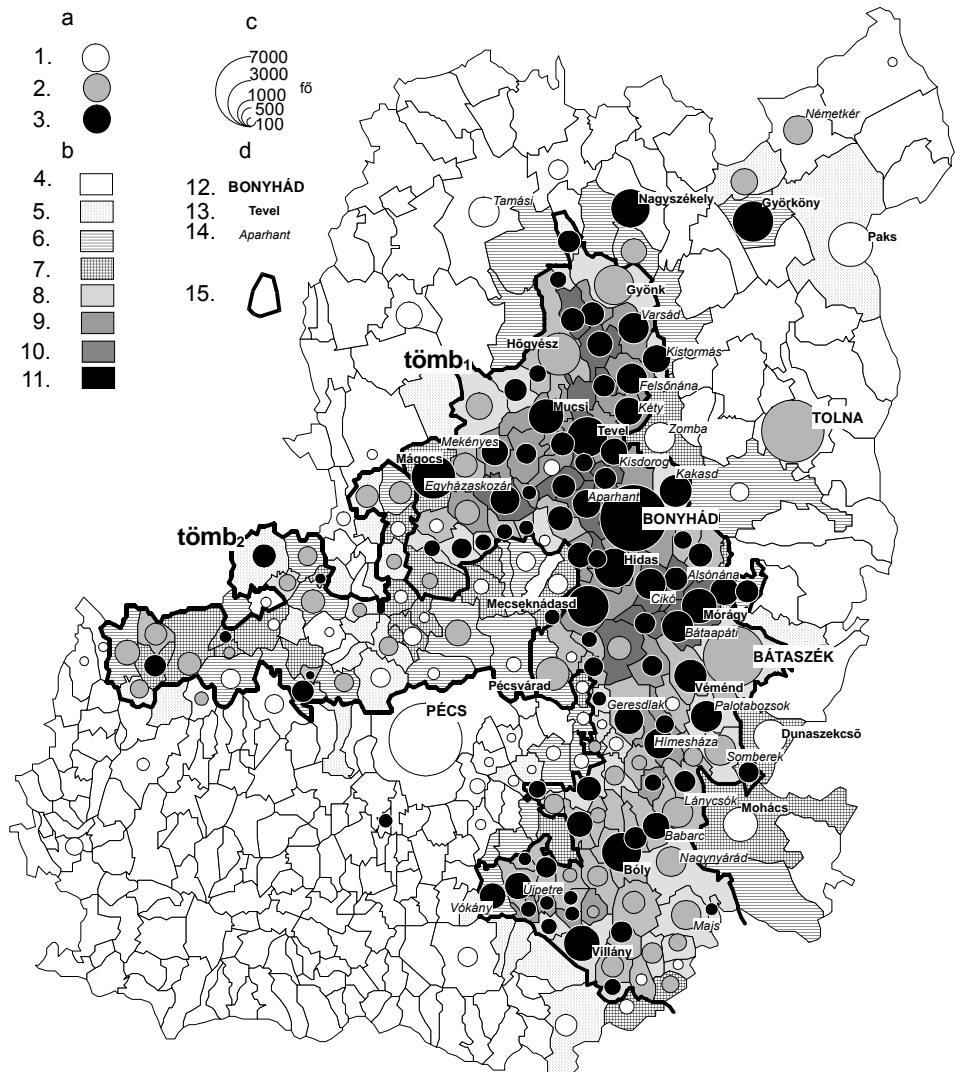
A német nyelvszigetek helyzete 1880-ban

A Hoover-index 1880-as adatbázisra számított 77,63-os értéke tehát viszonylagos elkülönülést jelez a német, ill. a más (elsősorban magyar, kisebb részt délszláv) anyanyelvű lakosság között. Ennek térbeli konzekvenciái deríthetők föl a szomszédsági mutatók segítségével.

A szomszédsági mutatók alapján készített raszteres térképeken látható az adott településen élő németek száma is, külön kiemelve a nagyobb (1000–1500 fős), ill. a már igen jelentősnek mondható 3000-es lélekszámot is meghaladó közösségeket (1., 2. ábrára). Emellett a körök mintázatai a német lakosság arányát mutatják. Ezekkel a jelzésekkel, azokat a tényezőket próbáltam ábrázolni, amelyek az adott települések német jellegének erősségét, ill. a természetes asszimilációt leginkább befolyásolják. Azokat a területeket, ahol a német lakosság jelenléte tömbszerűen fogható föl, ezen ismérvek alapján határoltam le a két népszámlálási időpontban.

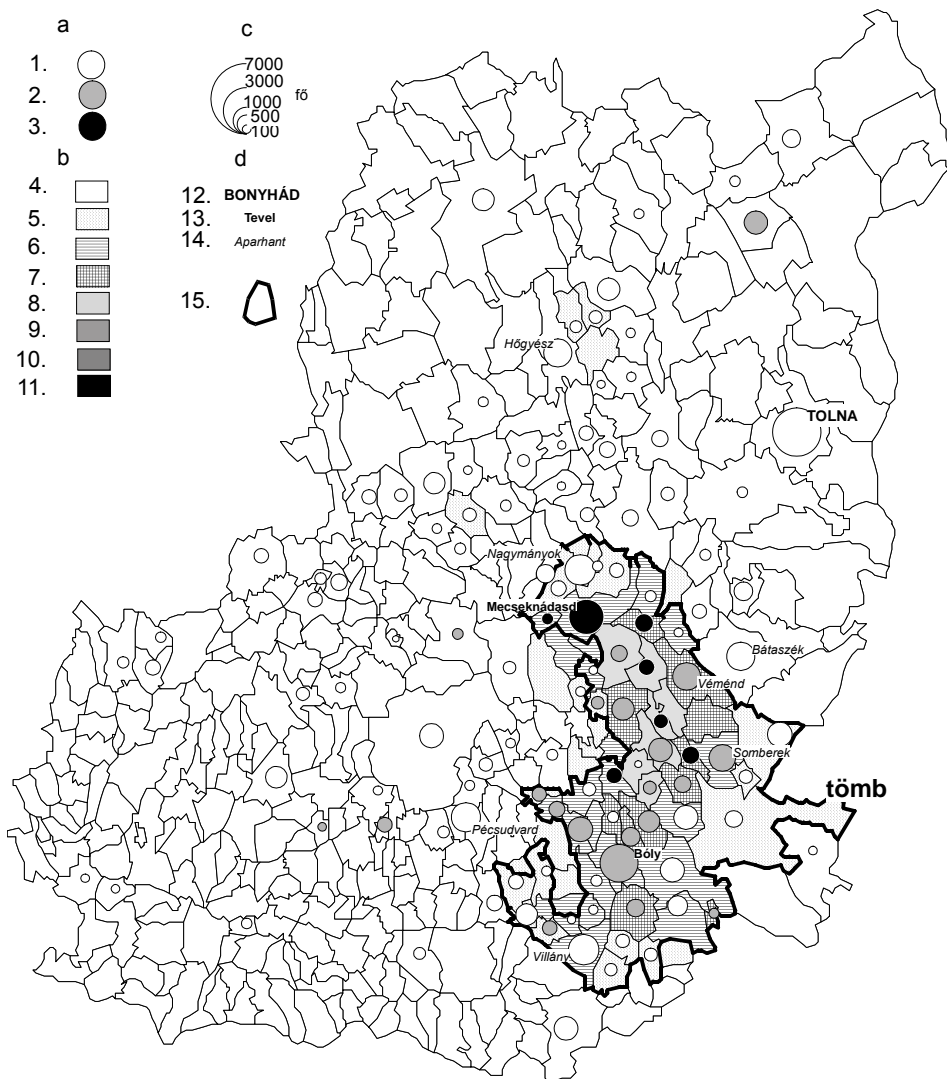
A szomszédsági mutató, mint utaltam rá, az adott település és szomszédai német lakosságárányának átlaga. A mutató 1880-as adatsorából készült térképen a legalább 25-ös értékkel rendelkező településeket láthatjuk. Ennek alapján a német anyanyelvű lakosság főleg a Tolnai-hegyhát, valamint Baranya megye É-i és K-i térségeiben, a Mecsek É-i, ill. K-i előterében koncentrálódik. Emellett csupán, néhány nagyobb közösségből álló és lazán egymáshoz kapcsolódó település alkot egy kisebb tömbszerű területet Paks környékén (Németkér, Bikács, Györköny), ill. néhány nagyobb közösség található a fenti terület közvetlen közelében (pl. Pécs, Tolna, Gyönk), valamint néhány kisebb szórvány (pl. Vásárosbérc, Magyarlukafa, Kozármisleny) mutatkozik a vizsgált területen.

E területen belül a tömbként definiálható német nyelvsziget központját azok a községek alkotják, amelyek különösen magas (55 fölötti) szomszédsági mutatóval rendelkeznek, tehát szomszédságukban is viszonylag magas a német lakosság aránya. Meg kell azonban jegyezni, hogy előfordult (igaz csupán egy-két) olyan eset is, hogy e központi területek olyan települések is, amelyekben nem, szomszédaikban viszont igen magas volt a német anyanyelvű lakosság aránya.

1. ábra. A német településterületek Tolna és Baranya megyékben 1880-ban. – a = a német lakosság aránya, %-ban: 1 = 50 <; 2 = 50,1–75; 3 = > 75; b = a szomszédsági mutató értéke, %-ban: 4 = 25<; 5 = 25,1–35; 6 = 35,1–45; 7 = 45,1–55; 8 = 55,1–65; 9 = 65,1–75; 10 = 75,1–85; 11 = 85,1–100. c = A német közösség nagysága: 12 = > 3000; 13 = > 1500; 14 = > 1000; 15 = A német nyelvszigetek határa

Deutsche Sprachinseln in Komitaten Baranya und Tolna im Jahr 1880. – a = Anteil der deutschen Bevölkerung, %: 1 = 50 <; 2 = 50,1–75; 3 = > 75; b = Wert der Nachbarschaftsindizes, %: 4 = 25<; 5 = 25,1–35; 6 = 35,1–45; 7 = 45,1–55; 8 = 55,1–65; 9 = 65,1–75; 10 = 75,1–85; 11 = 85,1–100. c = Größe der deutschen Gemeinschaften: 12 = > 3000; 13 = > 1500; 14 = > 1000; 15 = Grenze der geschlossen Sprachinseln

© Bottlik Zsolt MTA FKI 2001

2. ábra. A német településterületek Tolna és Baranya megyékben 1980-ban.(A jelmagyarázatot l. az 1. ábránál)

Deutsche Sprachinseln in Komitaten Baranya und Tolna im Jahr 1980. (Zeichenerklärung siehe bei der Abbildung 1.)

E magterületeket egészítik ki a közvetlen közelükben fekvő települések, amelyek vagy nagyobb német közösséggel rendelkeznek, vagy abszolút többségben lévő német lakosságuk van (*tolnai-kelet-baranyai tömb*). Emellett az É-D-i irányban húzódó tömbhöz Ny-ról kapcsolódik egy kisebb térség, amelyet a 25-ös szomszédsági mutató-

val, ill. legalább 100 fős német anyanyelvű közösséggel rendelkező települések jelölnek ki (*észak-baranyai tömb*). Az így kijelölt területek egy átmeneti zónával érintkeznek az alacsony (25 alatti) szomszédsági mutatóval, vagyis gyenge német szomszédságú falvak által alkotott területekhez.

Érdekes megvizsgálni a tömbök szerkezetét is. A nagyobbik a szomszédsági mutató alapján két jól elkülöníthető térségre oszlik. A tömb É-i, a Tolnai-hegyhát területén húzódó részén egy homogénebb, magasabb mutatókkal rendelkező terület jelölhető ki. A tömb D-i, kelet-baranyai részén a települések az előbbi térségnél általában alacsonyabb indexszámokat mutatnak, bár itt is található nagyon magas értékű településeket. A kisebb, *észak-baranyai tömb*, a szomszédsági index alapján szintén egységes képet mutat, jöllehet az értékek kivétel nélkül 55 alatt vannak.

Ez nyilvánvalóan azzal áll szoros kapcsolatban, hogy milyen azoknak a településeknek a területi elhelyezkedése, ahol a német anyanyelvűek jelentős arányát teszik ki az összlakosságnak, ill. hogy ezek a községek hol koncentrálnak.

A nagyobbik, *tolnai-kelet-baranyai tömb* – a később létrejövő, Nagynyárád belterületébe enklávéként ékelődő Sátorhely nélkül – 113 települést tartalmaz, amelyek mindegyikében legalább 100 fős német anyanyelvű közösséget találhatunk. A német tömbként definiálható terület összlakossága 1980-ban 133 851 fő volt, melynek 104 648 fős németisége a népesség 78%-át tette ki. Ez a vizsgált két megye németiségének csaknem 2/3-át alkotja (*1. táblázat, 3. ábra*).

A települések igen jelentős többségében, szám szerint 103-ban (85%) a német anyanyelvű lakosság abszolút többségben van, sőt 78-ban arányuk még a 75%-ot is meghaladja. További 10 faluban a németek kisebbségben vannak (*2. táblázat*).

1. táblázat. A német lakosság megoszlása a tömbök és a tömbökön kívüli területek között

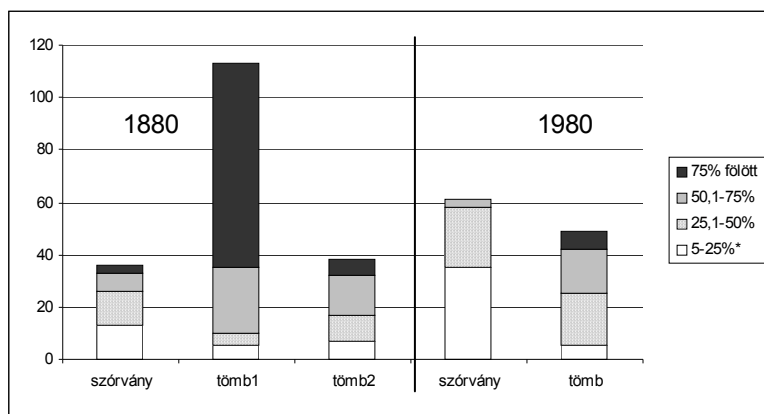
Területek	Német lakosság				A két megye német lakossága = 100%	
	száma (fő)		aránya (%)			
	1880	1980	1880	1980	1880	1980
Tömb ¹	104 648	—	78,2	—	65,0	—
Tömb ²	16 200	—	43,2	—	10,0	—
Együtt	120 848	25 075	70,5	33,6	75,0	47,1
Tömbön kívül	40 059	28 255	11,8	4,5	24,9	52,9
Összesen:	160 907	53 330	—	—	100	100

¹tolnai-kelet-baranyai; ²észak-baranyai

2. táblázat. A tömbökben és a tömbökön kívüli települések száma és aránya a német lakosság aránya alapján

Területek	Kisebbség								Többség							
	5-25%*				25% felett				50% felett				75% felett			
	1880		1980		1880		1980		1880		1980		1880		1980	
db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	
Tömb ¹	5	4	—	—	5	4	—	—	25	22	—	—	78	69	—	—
Tömb ²	7	18	—	—	10	26	—	—	15	39	—	—	6	16	—	—
Együtt	12	22	6	10	15	30	20	41	40	61	17	35	84	85	7	14
Tömbön kívül	13	36	35	57	13	36	23	38	7	19	3	5	3	8	0	0
Összesen:	25	13	41	36	28	15	43	39	47	25	20	18	87	47	7	6

*legalább 100 fő; ¹tolnai-kelet-baranyai; ²észak-baranyai

3. ábra. A tömbökben és a tömbökön kívüli települések száma és aránya a német lakosság aránya alapján

Zahl der Siedlungen in den Blöcke und außer Blöcke gemäß der Anteil der deutschen Bevölkerung

A településszomszédság német jellegének, az adott településen élő német anyanyelvű lakosság nagyságának, ill. arányának kombinációja tehát lényegében egy csaknem egyveretű, kompakt német térséget feltételez a vizsgált területen.

Az itt található német közösségek kevesebb, mint egyharmada 1000 főnél is nagyobbak mondható, sőt a két legnagyobb település lakossága még a 3000 főt (Bonyhád 6298 fő, Bátaszék 5198 fő) is meghaladja. E nagyobb közösségek jelentős része a *tolnai-kelet-baranyai tömb szegélyén* elsősorban annak K-i, a Tolnai-Hegyhát Duna felé eső oldalán található, és csupán néhányuk helyezkedik el a tömb belső térségeiben (pl. Tevel, Mucsi, Bóly). Ugyanakkor a kisebb német csoportok inkább a kelet-baranyai területeken, valamint a Mecsekben található.

A másik, kevésbé jelentős tömb, az *észak-baranyai* csak 38 települést foglal magába, melyek jelentős részében (34-ben) 100 főnél nagyobb német anyanyelvű közösséget találhatunk. A csaknem 38 000 fős összlakosság nem egész fele (43%) német anyanyelvű, ezzel pedig a vizsgált térség németjeinek 10%-ának ad otthont. Ebben a tömbben is meghaladja azoknak a településeknek az aránya az 50%-ot, ahol a németek abszolút többségben vannak, jöllehet a 75%-ot csupán a térség községeinek 16%-ában (6 településen) éri el. 17 azoknak a településeknek a száma, ahol a német anyanyelvű lakosok kisebbségben vannak.

A térség német anyanyelvűinek közössége kivétel nélkül 1000 fő alatt van, sőt többségük (56%) még az 500 főt sem éri el. Ennek oka nyilván az itt található települések eleve viszonylag alacsony lakosság száma, ami viszont a földrajzi környezeti adottságokra vezethető vissza (2. táblázat).

A nyelvszigetek helyzete 1980-ban

A Hoover-index 1980-ra számított 70,94-es értéke az 1880-as adatbázishoz képest csökkenést mutat, amely jelzi, hogy a német és nem német anyanyelvű lakosság között az elkülönülés csökkent (vagyis feltételezhető a német lakosság nagyobb fokú keveredése a nem német lakossággal). A mutató értéke azonban még mindig elég magas ahhoz, hogy az előbbieken alapján feltételezhessük, hogy valamiféle tömbszerű településterületet találunk.

Az értékkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy ebben az időpontban a magyar anyanyelvű lakosság több mint negyede Pécsen koncentrálódik, így a megyeszékhelyhez tartozó értékek kimaradtak az adatsorokból. Pécs értékeivel számolva ugyanis $H_{1880}=74,62$, valamint $H_{1980}=75,155$ lenne; vagyis a megyeszékhely lakosságának nagyarányú földuzzadása enyhén még fokozná is az index nagyságát. Ugyanakkor ez nem utal a többi térségben, a német és egyéb anyanyelvű lakosság szegregációját befolyásoló és sejthető folyamatok meglétére, amiért indokolt volt ezektől az adatoktól eltekinteni.

Ha az előbbieken leírtak alapján szerkesztett, 1980-as adatbázisra támaszkodó térképet (2. ábra) megvizsgáljuk, láthatóvá válik, hogy jelentősen csökkent azon települések száma, amelyek magasabb szomszédsági mutatóval rendelkeznek. A legmagasabb értékeket azonban az 1880-ban lehatárolt *tolnai-kelet-baranyai* tömb D-i, Baranya megye K-i térségében fekvő települései mutatják.

Jóllehet, a tömb szerkezete hasonlít a száz évvel korábban lehatárolt tömbök szerkezetéhez, nemcsak a területhez sorolható települések száma csökkent jelentős mértékben, hanem az itt élő német anyanyelvű lakosságé is. Ugyanakkor jelentősebb arányvesztést tapasztalhatunk a körülhatárolható terület német lakossága szempontjából.

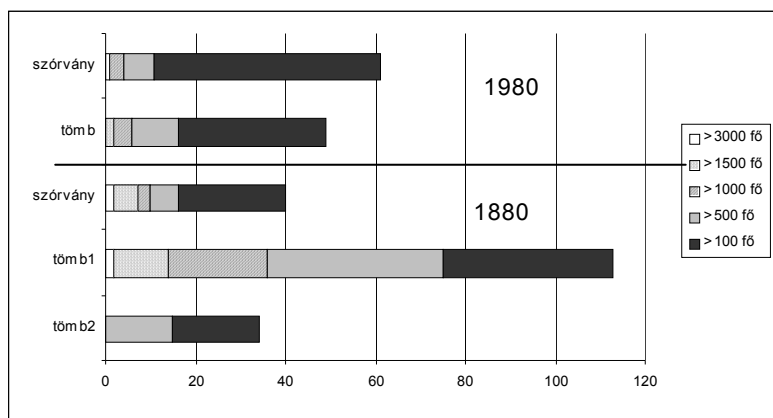
Az egykori tömb É-i részén, a Tolnai-hegyhát térségében a települések alacsony (25 alatti) szomszédsági mutatóval rendelkeznek, jóllehet a települések többségében 100 főnél nagyobb német anyanyelvű közösség található (3. táblázat, 4. ábra).

3. táblázat. A 100 főnél nagyobb német közösségek területi eloszlása

Területek	>100 fő		>500 fő		>1000 fő		>1500 fő		>3000 fő	
	1880	1980	1880	1980	1880	1980	1880	1980	1880	1980
Tömb ¹	38	—	39	—	22	—	12	—	2	—
Tömb ²	19	—	15	—	0	—	0	—	0	—
Együtt	57	33	54	11	22	4	15	2	2	0
Tömbön kívül	24	52	6	9	3	3	5	0	2	1
Összesen:	81	85	60	20	25	7	20	2	4	1

¹tolnai-kelet-baranyai; ²észak-baranyai

Az 1980-ban tömbként meghatározható térség – a fent említett változáson túl – két helyen módosult jól láthatóan. Egyrészt az 1920-ban kijelölt államhatár hatására, a közvetlenül a határ túloldalán, a Baranyai háromszögben található, részben németek által lakott települések szomszédsági hatása gyengült, ami a tömb D-i határának néhány km-es É felé húzódásaként érzékelhető. Másrészt (bár nem teljesen egyértelműen) a tömb Ny-i határa mozgott kissé K, ÉK felé. Ennek oka az, hogy Pécs ÉK-i előterében, a korábbi tömb periferiáján lévő néhány településen (pl. Mánfa, Pécsvárad, Ellend) jelentősen csökken a németnek tekinthető lakosság száma, ill. aránya.

4. ábra. A tömbökben és a tömbökön kívüli települések száma és aránya a német lakosság aránya alapján

Zahl der Siedlungen in den Blöcke und außer Blöcke gemäß der Anteil der deutschen Bevölkerung

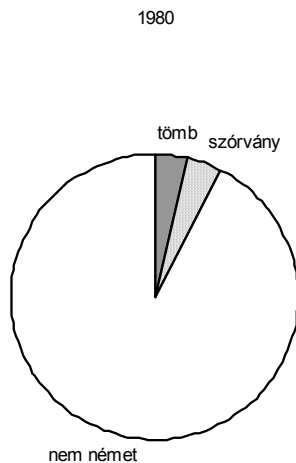
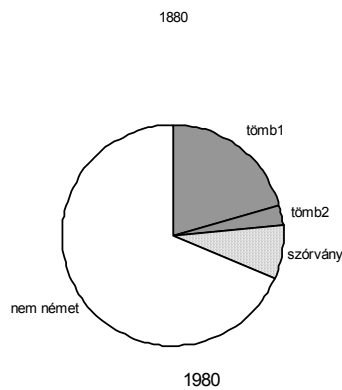
Ugyanakkor a vizsgált időszak száz éve során az 1880-ban definiált *észak-baranyai tömb* szinte teljesen megsemmisült. Ezt nemcsak a szomszédsági mutatók alacsony értéke, hanem a 100 főnél nagyobb német anyanyelvű közösségek csaknem teljes eltűnése mutatja. A tömb térségében csak néhol láthatjuk az egykori német lakosság reliktumait, és egyik közösség lélekszáma sem haladja meg az 1000 főt.

A tömbként meghatározható térségben a németnek tekinthető lakosság épp hogy eléri a 25 ezres nagyságot. Az egy évszázaddal korábbi kompakt tömbök fölbomlásának egyik jele, hogy a német lakosság ebben a térségben sincs abszolút többségben. Ez a tömb összlakosságának csupán alig több mint egyharmadát teszi ki, ami pedig a vizsgált két megye németnek tekinthető lakosainak 47%-a (1. táblázat, 3. ábra).

A tömbben található települések mindegyikében legalább 100 fős német közösség van. Ezek nagy részében, szám szerint 34-ben, a németnek tekinthető lakosság abszolút többséget alkot. Közülük 7-ben arányuk még a 75%-ot is meghaladja: Szűr (77%), Mecseknádasd (84%), Görcsönydoboka (87%), Feked (88%), Liptód (91%), Óbánya (93%), Ófalu (97%). Azon falvak többségében, ahol a németként meghatározott lakosság kisebbségben van, arányuk legalább 25%-os. Csupán 6 olyan település található a tömbben, ahol a német anyanyelvűek nem teszik ki az összlakosság legalább egy-egyedét (2. táblázat).

A tömbben 50, 100 főnél nagyobb német közösség található. Ezek nagy része kis közösségnek mondható, hiszen több mint háromnegyedük (77%) népességszáma nem éri el az 1000 főt. Az ennél nagyobb közösségek száma csupán 6, melyek közül a németek száma 2-ben haladja meg az 1500 főt (Mecseknádasd 1759 fő; Bóly 2023 fő).

E fenti adatokból is kiderül, hogy az 1980-ban németnek tekinthető lakosság nagy része szórványhelyzetben található. A tömbön kívül található 28 255 fő a vizsgált két megye német lakosságának több mint a fele (53%-a). Ugyanakkor a tömbön kívüli lakosoknak ez csupán 4%-át teszi ki. A szórvány-helyzetben lévő, szám szerint 65 legalább 100 fős német közösség, három esettől eltekintve (Gyód (72%), Györköny (60%), Pécsbagota (58%)) nem alkotja a helyi lakosság abszolút többségét.

5. ábra. A két megye német lakosságának megoszlása a tömbök és a szórványhelyzet között (1880–1980)

Verteilung der deutschen Bevölkerung in Komitaten Baranya und Tolna zwischen Blöcke und Diasporalage

ként definiálható településterület É-i, Tolna-megyei térsége. Szintén gyengült, bár korántsem ilyen drámai mértékben a tömb D-i, kelet-baranyai része. E területek azonban még mindig jelentős térségei a két megye németiségének. Ugyanakkor a kisebb, *észak-baranyai tömb* teljesen eltűnt (5. ábra).

Ezek alapján elmondható, hogy a német anyanyelvű lakosság számának csökkenése irányába ható tényezők az erősebb etnikai tömb területén, tehát a D-i, kelet-baranyai térségben, valamint a szórványban élő nagyobb közösségekben kevésbé érvényesültek. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy egy etnikum térszerkezetét a spontán, vagy erőszakos formában jelentkező folyamatok, szinte egyik napról a másikra megváltoztathatják. Ezek hatása a nemzetiségek térszerkezetének alakulására jóval sokrétűbbek. Ennek föltárása a kutatás további szakaszának egyik legfontosabb feladata.

A németek a fent említett közösségek közül 61-ben haladják meg az adott településen a lakosság 5%-át. Az esetek többségében nem érik el, míg valamivel több, mint egyharmadukban meghaladják a 25%-os arányt.

A szórványban lévő közösségek nagyságáról ugyanaz mondható el, mint a tömbben levőkről. Jelentős többségük még az 500 fős nagyságot sem éri el. Összesen 13 olyan közösségük van a tömbön kívül, amely meghaladja az 500 főt. Közülük 9-ben a németek száma 1000 fő, 3-ban pedig 1500 fő alatt van, míg egyben a 3000 főt is meghaladja (Tolna: 3296 fő).

Összegzés

A következtetések az alábbiakban foglalhatók össze:

A vizsgált időintervallumban a németiség lélekszáma a célterületen 107 577 fővel lett kevesebb, ami nagyon jelentős, csaknem 67%-os csökkenést jelent. Ezzel együtt, néhány nagyobb közösségüktől eltekintve, számuk, ill. arányuk csökkenését is majd mindenütt megfigyelhetjük. Hasonlóan csökkent az egyes településeken a német anyanyelvűek aránya. Ezek a tendenciák különösen a német anyanyelvűek által lakott térség É-i, Tolna megyei részében elsősorban a német lakosságot sújtó diszkriminatív kitelepítéseknek, valamint vélhetően az asszimilációnak tulajdoníthatók. (FEHÉR I. 1988; ZIELBAUER GY. 1989; DÖVÉNYI, Z. 1998).

Ez utóbbi folyamat következtében zilálódott szét az 1880-ban kijelölhető, a térségben legnagyobb kiterjedésű, leginkább etnikai tömb-

IRODALOM

- BELLÉR B. 1981. A magyarországi németek rövid története. – Magvető Kiadó Bp., 210 p.
- BOTTLIK ZS. 2001. Német nyelvszigetek változása a Dunántúli-középhegység területén. – *Területi Statisztika* 3. pp. 5–15.
- DIE DONAUSCHWABEN 1989. Die deutsche Siedlung in Südosteuropa. – Jan Thorbecke Verlag Sigmaringen, 328 p.
- DÖVÉNYI, Z. 1998. Flucht, Verschleppung und Vertreibung. – In: KOVACSICS J. (Hrsg.): *historisch-demographische Mitteilungen/Review of Historical Demography*. Bp., pp. 9–15.
- FARKAS GY. 1996. A Lévai járás népességének, nemzetiségi megoszlásának változási tendenciái. – Kézirat, ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék Bp., 18 p.
- FEHÉR I. 1988. A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. – Akad. Kiadó, Bp. 328 p.
- HOÓZ I. 1975. A népesség nemzetiség szerinti számbavételének problémái. – *Demográfia* 1. pp. 23–35.
- ISBERT, O. A. 1931. Das südwestliche ungarische Mittelgebirge (Bauersiedlung und Deutschtum) – Verlag von J. Beltz in Langensalza. Berlin–Leipzig, 240 p.
- JEKEL, P. 1928. Ansiedlung die Deutschen in Rumpfungarn. – In: J. BLEYER (Hrsg.): *Deutschtum in Rumpfungarn*, pp. 43–84.
- KOCSIS K. 1995. Magyarország etnikai szerkezete. – *Iskolakultúra* 5. 3–4. pp. 30–39.
- A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve, 1–2. KSH Bp. 1885.
- Magyarország 1980-as és 1990-es népszámlálásának eredményei községek szerint. (Anyanyelv, nemzetiség) – KSH, Bp. 1992
- NORDCLIFF, G. B. 1981. *Schließende Statistik für Geographen* – Springer Verlag Berlin–Heidelberg–New York 250 p.
- PAIKERT, G. C. 1967. *The Danube Swabians* – Hague, 324 p.
- SCHIDLER, T. 1956. *Das Schicksal der Deutschen in Ungarn* – Bonn
- SEEWANN, G. 1992. A Kárpát-medencei német és magyar kisebbségek fejlődésének tipológiai összehasonlítása – pp. 23–31.
- SIKOS T. T. szerk.: 1984. *Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban* – Akad. Kiadó, Bp. 300 p.
- ZIELBAUER GY. 1989. Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből (1945–1949) – *Nemzetiségi füzetek* 7. Akad. Kiadó, Bp. 142 p.